

Сұлтанова М.Ұ., аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

МӘДЕНИ МҰРА МЕН МАҢҒЫСТАУ ЕГІЗ ҰҒЫМ

Резюме

В данной статье рассмотрены особенности культурного наследия, архитектурные сооружения древнего Мангистауского региона.

Summary

In this article the features of cultural heritage are considered architectural building of the ancient region of Mangistau. Historical study of art value develops interest of young people to the cultural values of ancient people.

Ұлттық мәдени мұра халықтың тілі, тарихы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, өзіне тән өнері болып табылады. Осыған байланысты өнер түрлерінің ішінен дәстүрлі халық өнерін, соның ішінде қол өнерін бөліп қарастырдық. Одан кейін мәдени мұраларға дәстүрлі сәулет жәдігерлерін, яғни тарихи мұра ескерткіштерімізді осының бір белді көрінісі болады деп есептедік. Бұл нақтылы өнер туындылары болатын болса, ал халықтың тілі, тарихи, салт-дәстүрі, мәдениеті онымен бірлесіп жатқан дүние деп есептейміз. Бұлар бірінсіз бірі жоқ ұштасып жатқан рухани болмыс. Ол әсіресе қазақ даласында жақсы байқалған құбылыс. В.Радлов кезінде: «Қазақтар өздерінің салтын, дәстүрін, ойлау бейнесін, бір сөзбен айтқанда бүкіл әлеуметтік өмірін бір бағытта дамыта білген халық», - деп жазған болатын [1]. Осы айтылғандарға байланысты біз мәдени мұра мәселесінде қол өнері мен дәстүрлі сәулет өнерін қатар алып жүреміз де оны салт-дәстүрмен қатысты рухани өмірден ажыратпаймыз. Сондықтан қол өнері мен дәстүрлі сәулет ескерткіштері мәдени мұраның біте қайнаған бірлігі деп есептейміз. Және осы мәдени ескерткіштерді тарихи және теориялық тұрғыдан зерттеумен бірге оның айналасындағы рухани тәрбие мен мол әлеуметтік тәжірибе негізінде жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудің қажеттігі барған сайын күшейе бермек.

Қазақстанның көне заманнан бері келе жатқан сәулет өнері ескерткіштері республика территориясының бүкіл дерлік жерлеріне орналасқан. Олардың ішіндегі атақтарына Көкше өңіріндегі мұнан бес мың жыл бұрынғы қоныстың орны Ботай, Іленің оң жақ қанатындағы Бесшатыр қорғандары, Қаракеңгірдегі Домбауыл ғибадатханасы, Жошыхан, Алашахан кесендері, Аягөздегі Қозы-Көрпеш Баян-Сұлу кесені, Ұлытаудағы Мақат саханасы, Ежелгі Таразға іргелес Бабәже қатын, Айша-Бибі күмбездері, көне Түркістандағы «Әзірет Сұлтан» қорығындағы XII-XVII ғасырларға жататын ғимараттар, Маңғыстаудағы Шақпақ ата мешіті, Ақүйік, Омар мен Тұр, Сенек зираттары, Қапаш мешіті жатады. Бұл ескерткіштердің көпшілігіне «Мәдени мұра» бағдарламасының негізінде көптеген зерттеулер жүргізіліп жатыр. Онда-

ғы әрбір ескерткішке мән беріліп, олар тарихи, мәдени және көркемдік тұрғыдан сараптамалардан өтіп, сипатталып, жүйеленбеші. Бұл еліміздің ескерткіштерге мәдени мұра ретінде қаншалықты мән беріліп жатқандығын білдіреді. Ескерткіштердің осы ерекшеліктері студенттер үшін де, мектеп оқушылары үшін де өте маңызды екендігін білдіреді. Біз мәдени мұраның екі бағытының бірі болып саналатын қазақ халқының сәулет ескерткіштеріне Маңғыстау өңірінен мысалдар келтіре отырып тоқталайық.

Мәдени мұраның бағдарламасында елімізде тарихи-мәдени ескерткіштеріміздің саны 25 мыңнан асады деп көрсетілген. Ал енді осының 13 мыңнан астамы Маңғыстау даласында орналасқан. Маңғыстау ескерткіштері өзінің сонылығымен ерекшеленеді. Ескерткіштер түзілімінің әр түрлілігі, қолданылған жергілікті материал ерекшелігі мен соны техникалық әдістер, осы аймақтың бүкіл территориясына олардың жиі орналасуы бұл өңірдің өзіндік келбетін анықтайды.

Қойтас, арқар тас, құлпытастардың әрбіреуінің көркем пластикалық түзілімінің бір-бірін қайталамауы, олардың әрбірінің аяқталғандығы мен тұтастылығы, форма жасау мәдениетінің халықтың қалыптасқан дәстүрлі рухына бағынуы оларды салыстыра қараған адамды таң қалдырмай қоймайды. Бұл ескерткіштердің әрбіруі аяқталған өз алдына соны дүние. Осы ескерткіштердің кескіні, пластикалық түзілімі, өлшемі, масштаб қатынасы, әшекей нақыштарының салыну реті әр түрлі болып келеумен бірге, олардың жалпы кешенге (ансамбльге) үйлесімдік қасиеті сақталып отырады.

Біздің заманымызға дейінгі бір мыңыншы жылдан біздің заманымыздың бірінші ғасырына дейінгі кезеңнен жеткен көне Маңғыстау ескерткіштерінің бірі-сандықтастар. Тас қораптарға ұқсас болып келетін олар өзінің бітімі жағынан Шығыс пен Еуропа елдерінде кеңінен пайдаланылған саркофагтарға ұқсайды. Маңғыстауда ол басқа ескерткіштермен табиғи үйлесімін тапқан. Мысалы, Кенға-баба қорымындағы сандықтастың үстіне қойтастар қойылған. Олар табиғи тастардан өңделіп жасалғандықтан шағын өлшеміне қарамастан өте монументті көрі-

неді. Дегенмен Қазақстан жерінде сандық тастар сирек кездеседі.

Маңғыстауда ғана кездесетін орта ғасырлық жерасты мешіт-ғимараттарының әлемдік сәулет өнерінде алатын орны бөлек. Шопан-Ата, Шақпақ-Ата, Масат-Ата, Қараман-Ата, Бекет-Ата, Сұлтан-Ене, Кенға-Баба, Дүлдүл-Ата, т.б. жерасты ғибадатханалары осы кезеңге дейін жеткен ең көрнектілері. Жер асты ғимарат-ескерткіштері-үлкен шеберліктің, зор мәдени жетіктіктің, биік талғамның жемісі.

Сағана тамдар мен төртқұлақ кереге тамдар төбесі ашық пәтерге ұқсайды. Сағана тамдардың алдыңғы қапталын артқы жағымен салыстырғанда еңселі болып келеді. Қабырғалары, көбінесе, әбден өңделген екі қабат плиталардан құрастырылады. Олардың араларына тас сынықтары мен үгінділері толтырылады. Қиюластыра қаланған тақта тастардың жігі білінбейді. Есік маңдайшасы көбіне бедерлі оюмен әшекейленеді. Ал, керегенің ішкі жағына ою-өрнекпен бірге кебіс, мәсі, шыны-аяқ, қару түрлері, самаурын сияқты үй бұйымдарының суреттері қара, қызыл, жасыл бояулармен салынады.

Сағана тамға ұқсас төртбұрышты ескерткіштер «кереге там» не «төртқұлақ» деп аталады. Олардың төрт бұрышы биік, аралығы еңісті болып келеді. Төртқұлақ-қазіргі кезде, әсіресе, Маңғыстау мен Атырау өңірінде бейіттің кең тараған түрі. Сағана тамдар мен төртқұлақ кереге тамдар өзінің планында төртбұрышты, көбіне, шаршы тәрізді болып келу ерекшелігін көшпелілердің Жаратылыс жөніндегі түсінігімен байланыстыруға болады. Киіз үйдегі шаңырақ, ою-өрнектегі шаршы, ромб, крест, шеңбердің рәмізді белгілері секілді ол да күрделі дүниетанымдық белгілерге ие.

Маңғыстау, Үстірт, Сам және Жем төңірегінде жиі кездесетін жұмсақ тас түрлерінен салынған төбелі күмбестамдар-қабір басына қойылатын ең күрделі сәулеттік құрылыс. Жалпы Қазақстан территориясында кездесетін күмбездер төбелі және еңселі күмбез болып екіге бөлінеді. Еңселі күмбездер көбіне өңделмеген тақтай тастардан жасалады. Олар мұнара тәріздес асқақ монолитті болып келеді. Оларға Домбауыл, Қозы-Көрпеш Баян-Сұлу күмбездері жатады. Ал, Маңғыстаудың төбелі күмбездерінің керегелері көбіне төртбұрышты, сирек жағдайда алтыбұрышты сағана там сияқты тұрғызылады да, төбесі күмбезделеді. Күмбез бен қабырғаларының ортасы табиғи тас сынықтары сұйық сазбен қосып толтырылады. Іші сырты мұқият өңделген жұқа сұр құм тас пен қиыстырылып кесілген тастардан салынады. Сондықтан күмбездің мұндай түрін «қи-

ма там» деп атайды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында тұрғызылған күмбез тамдардың сырты барынша өрнектермен, сәнді әшекейлермен, жартылай шығыңқы бағана-пилястралармен, күрделі бедерлермен көркемделді. Мұндай күмбездер сәнді өрнектелген киіз үй секілді өте айшықты көрінуіне қарамастан өзінің табиғи бірлігін, тұтастығын жойған жоқ. Тіпті кейбір күмбестамдардың пластикалық түзілімі монументтілігі мен күрделілігі жағынан Батыс Еуропаның классикалық сәулетімен салыстыруға болады. Күмбездің ішкі жағы небір тұрмыстық бұйымдардың, қару-жарақтардың кескіндерімен нақышталған. Неғұрлым ертеректе салынған күмбездер қарапайымдылығымен, монументтілігімен, ішкі қуат күшімен, табиғи материал және фактура рендерімен ерекшеленеді.

Маңғыстау аймағында бейіт басына қойылатын шағын ескерткіштердің бірі қойтас, екіншілері арқар тас пен қошқартас. Орта ғасырлық қойтастар кейінгілеріне қарағанда көлемінің шағындылығымен, сәндік элементтерінің аздығымен, формасының әртүрлі болуымен ерекшеленеді. 18-19 ғасырлардан жеткен қойтастардың пластикасы ойнақы өрі динамикалы, әшекейлері мол болды. Олардың кескін сұлбасының қайталанбайтындығы, әртүрлілігі мен ерекше сонылығы, сол кезеңдегі форма таңдау мәдениетінің жетіктілігі қазіргі кездегі сәулетшілер мен қол өнер шеберлерін, кескіндемешілер мен дизайнерлерді қызықтыратындығы сөзсіз. Тұрақты дүниетанымдық түсінік пен дәстүрлі сананың негізінде пайда болған осындай монументті өнердің мыңдаған түрлерінде бірінен екіншісіне өтуде қайталауға деген ешқандай нышанның байқалмауы визуальды мәдениеттің жетіктілігін ғана емес, әлемдік бейнені тұтастанудағы ой-сана үлгісінің қалыптасқан шығармашылық заңдылықтарына орнықты жүйе ретінде әсер ықпалының қаншалықты дамып, шыңдалғандығын байқаймыз. Қойтастарға көбіне өрнекті аяқтар қашалып, астына бірден төртке дейін жоғары қарай көлемі кішірейе беретін төсек тастар қойылады. Ал, олардың жанынан құлпытас үлгілерін жиі кездестіруімізге болады. Қойтастарға ұқсас екінші үлгі арқар не қошқар тас мүсіндер. Қойтастар тұтас тастардан төрт бұрышты жұмыр форма беріліп қашалса, арқар тастар мен қошқар тастар салыстырмалы айтқанда реалистік әдіспен сомдалады. Негізінен, бұлардың бәрі арқар тастар. Бейнеу мен Бекет-Ата бейіттерінде ғана аздап стильденген нағыз қазақы қой қошқарының мүсіні кездеседі. Арқар тастардың бір жағына қылыш ойылса, екінші жағына мылтық, айбалта сияқты қарулар бедер-

леніп түсіріледі. Олар қабір үстіне орнатылады, қасына құлпытас қойылмайды.

Қойтастар мен арқартастарды орта ғасырлық монументті мүсін өнеріне жатқызуға болады. Әсіресе, арқар тастар мен қойтастар өзінің стильденген жинақы сипатына қарамастан өте реалистік нышанда шешілген деп айта аламыз.

Мәдени мұра тақырыбы педагогика ғылымы саласында тікелей болмаса да жақын тақырыптағы зерттеулерде орын алғандығы белгілі. Ол көркем сурет факультетінде тікелей оқытушылық қызмет атқарған көптеген ғалым педагогтардың жұмысында орын алды. Мысалы, А. Камақов [2], Б. Әлмұхамбетов [3], Қ. Әмірғазин [4], Қ. Болатбаев [5] және басқалардың ғылыми диссертацияларын атап өтуге болады. Бұл еңбектерде мәдени мұраға қатысты дәстүрлі көркемөнер түрлерінің тарихи қалыптасуы, дамуы, мазмұны, кейбір ерекшеліктері, қолданылуы, жасалу технологиясы айтарлықтай ашылған деп айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. - М.: Наука, 1989. - 749 с.
2. Камаков А.О. Эстетическое воспитание учащихся 4-6 классов средствами декоративно-прикладного искусства / На материале декоративно-прикладного искусства Казахстана/ Автореф. дис... канд.пед. наук. - М., 1982. - 17 с.
3. Б.А. Эстетическое воспитание учащихся 4-7 классов средствами национального изобразительного искусства /на материале общеобразовательных школ Казахской ССР/Диссерт... на соиск. учен. степени канд. пед. наук. - Алматы, 1990, 192 с.
4. Амиргазин К.Ж. Научно-теоретические основы и методика обучения казахскому декоративно-прикладному искусству в общеобразовательных школах/ Автореферат диссерт... на соиск. ученой степени доктора пед. наук. - М., 1995, 37 с.
5. Болатбаев Қ.К. Болашақ бейнелеу өнері мұғалімдерін дайындау процесінде халықтық педагогиканы қолдану. Педагогика ғылымдырының канд. ғыл. дәреж. алу үшін дайындалған жұмыстың авторефераты. - Алматы, 1995. - 22 б.

Бердіходжаева М.С., аға оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ
Мусагулова А.М., студент, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ

ҚАЗІРГІ УАҚЫТТАҒЫ АҚША - ҚАРАЖАТТАР ЕСЕБІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Резюме

В статье рассматриваются важность бухгалтерского учета, аудита и анализ их проведения.

Summary

In article importance of accounting, audit and the analysis of their carrying out are considered.

Елімізде нарықтық экономиканың қалыптасуы мен тұрақты түрде дамуына байланысты бухгалтерлік есеп жүйесінде жаңа сипат пен жаңа бағытқа, халықаралық мазмұны мен мағынаға ауыстырылып келеді. Қазақстан бүгінгі таңда әлеуметтік-экономикалық жаңару мен саяси демократияланды-

рудың жаңа кезеңіне қадам басқалы тұр. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру—мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты жолдауында Қазақстанның әлемдік экономикаға ойдағыдай бірігуін, жаһандық экономикалық үрдістерге сәйкес дамып келе жатқан ел болуын